

“Türklüyün Azərbaycandakı müqəddəratı (1918-1920)” üzərinə bir dəyərləndirmə

Ceyhun Nəbi,

Cümhuriyyət Siyasi Düşüncə Mərkəzinin sədri

Son zamanlar Azərbaycan Cümhuriyyəti ilə bağlı müxtəlif kitablar, məqalələr çap edilir və yanaşmalar ortaya qoyulur. Bu yaxınlarda çox hörmətli tarixçi dostumuz Odər Əlizadənin Türkiyədə çap edilmiş “**Türklüyün Azərbaycandakı müqəddəratı (1918-1920)**” adlı çalışması bunlardan biri kimi diqqəti cəlb edir. Əlbəttə burada qeyd etmək yerinə düşər ki, bu günə qədər Azərbaycan Cümhuriyyəti ilə bağlı çap edilmiş kitabların bir çoxu tanıtım və təbliğat materialı təəssüratı yaradır. Dövrün ciddi şəkildə təhlil və analiz edilməməsi, həmçinin tənqidi baxış üzərindən dəyərləndirilməməsi Azərbaycan tarixşünaslığı üçün boşluq, tarixçilərimiz üçün nöqsan kimi qeyd edilə bilər. “**Türklüyün Azərbaycandakı müqəddəratı**” adlı çalışma tənqidi aspektlərlə zəngin, əsaslandırıcı mənbələrlə yüklü və həmçinin dönmə ənənəvi baxışa müəyyən qədər zidd mahiyyət kəsb edir. Kitabla bağlı düşüncələrimi və mövqeyimi sizinlə bölüşmək istəyirəm.

Kitab “**Milli dövlətin millətsiz adı: Azərbaycan**” adlı başlıqla başlayır. 1918-ci ilin 28 mayında elan edilmiş Azərbaycan Cümhuriyyətinin adı niyə Azərbaycan seçilib, bu adın seçilməsi doğrumu və ya yanlışını, milli dövlətin millət adından törəməməsi və bu istiqamətdə digər məsələlər tədqiqatə cəlb edilib. Etnotərkibi müxtəlif olan yurdumuzun milli bir dövlət olaraq dövlət adının coğrafi məkan adından törəməsi insanda təbii olaraq sual doğurur. İndiyə qədər mənim üçündə maraqlı olub hansı səbəbdən dövlət adı – Azərbaycandır ?

İlkin olaraq ümumi nəzəri əsas kimi ondan başlamaq lazımdır ki, **dövlət qurmaq üçün ideoloji əsaslar** mövcud olmalıdır. XX əsrin ilk on illiklərində biz bütünlükdə Keçmiş Rusiya müsəlmanlarında bu istiqamətdə cəhdlərin olduğunu görürük. Milli dövlət millət anlayışından törəyir. Çar Rusiyası tərkibində eyni dilin müxtəlif şivələrində danışan, imperiyanın hakim milləti ruslardan fərqli adət-ənənəyə sahib, fərqli kultür və düşüncədə olan toplum fərqliliyini anlamağa başlayır və hər hansısa formada **fərqliliyini ifadə etməyə** cəhd edir. Təbii olaraq bunu geniş şəkildə toplumun bütün fərdlərinə aid edə bilmərik. Çox dar çərçivədə, barmaqla sayılacaq fərdlər, seçilmişlər və ya daha dəqiq ifadə edilmiş olaraq – **ziyalılar** deyə bilərik. Bu seçilmişlərin öhdəsində o qədər ağır bir iş var ki, bu iş zaman, enerji, ağır məşəqqətlər və həmçində indiyə qədər mövcud olanların üzərinə getmək cəsarəti tələb edir. Millət adı din adımızdır(müsəlman) və ya tatar. Seçilmişlərin aydınlatma vasitələrinə də imkan verilmir. **Öz mətbuatımız yox, öz məktəbimiz yox, öz milli istəklərimizi ifadə edəcək mühit yox.** İstək və tələblər, mətbuat rus dilində olmalıdır. Orada Çarlığın maraqları ifadə edilməli. Məktəblər isə dini dərslər verən mədrəsələr. O isə dini işlərdən başqa bir işə yaramır. Mühitə isə gəldikdə isə ziyalılar nəzarət altında, hər addım və hər hərəkət izlənirdi. Həsən bəy Zərdəbinin, İsmayıl bəy Qasıralının, Əlimərdan bəy Topçubaşının, Əhməd bəy Ağaoğlunun, Alimcan Barudinin, Əli bəy Hüseynzadənin, Fatih Kəriminin, Fəxrəddin Rizaəddinin, Əbdürrəşid İbrahiminin, Şeyxülislam Məhəmməd Pişnamazzadənin, Musa Carullah Bigiyevin və digər çox önəmli simaların fəaliyyəti nəticəsində bu işlər yön almış və özünə yer tapmağa çalışmışdı. Sonrakı mərhələdə bu siyahı daha genişlənməmiş və təşkilatlanmış forma almışdır. Dumalarda yer almaqla yanaşı, həmçinin imperiyadaxili müsəlman toplumlarının inkişaf və yüksəlişini təmin etməklə bağlı qurultaylar təşkil edilmişdi. Burada qeyd etməliyəm ki, bu qurultaylar nəticəsində imperiyanın müsəlman toplumlarının ziyalıları bir-birinə daha da yaxınlaşmış, əlaqələri genişlənməmişdir. Amma bu prosesdəki mənzərəni də qənaətbəxş hesab etmək olmaz. Qurultayların adı Müsəlman qurultayı adlanır və sağlam təməllərin atılması üçün ciddi zəminlər hazırlaya bilmir. Bu proses 1917-ci ilə qədər davam edir. 1917-ci il inqilablardan sonra başlayan yeni mərhələdə dövlətləşməyə qədəm qoyulur. Ayrı-ayrı istiqamətlərdə yeni dövlətlər qurulmağa başlayır. 1917-ci ilin 26 dekabrında Kırım Xalq Cümhuriyyəti, 1918-ci ilin mart ayında İdil-Ural dövləti qurulur. Göründüyü kimi onlarda elan etdikləri dövlətlərin adına məkan adını vermişlər. Həmçinin 1918-ci ilin mayında elan edilmiş Azərbaycan Cümhuriyyəti də dövlət adını məkandan götürüb. Müəyyən zaman kəsiyini əhatə edən ideoloji bazanın möhkəmləndirilməsi və qeyd etdiyimiz qurultaylar sağlam təməllərin qurulması üçün yetərli olmayıb. Bizimlə müqayisədə Kırım Xalq Cümhuriyyətinin və İdil-Uralın etnotərkibi müxtəlifdə deyildi. Böyük çoxluq türklər idi. Milli dövlətdə millət adının ifadə olunmaması təməl bazanın zəif olmasından xəbər verir. Azərbaycanda isə 1917-ci ilin mart ayında Nəsim bəy Yusifbəyli tərəfindən Türk Ədəmi Mərkəziyyət Partiyasının elan edilməsi dövlət adının müəyyən edilməsinə sirayət edə bilməyib. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan istiqlaliyyətini elan edən hakim partiyanın adı **Türk Ədəmi Mərkəziyyəti – Müsavat** idi. Sual doğurur partiyanın adında **TÜRK** kəlməsinə yer verildi, amma dövlət adında bu niyə olmadı ?

Düşünmək olar ki, bu anı şəkildə verilən istiqlaliyyət qərarının nəticəsindən doğub və yaxud da dövrü şəraitin tələblərinə uyğun məcburiyyətdən olub. İstiqlaliyyətin elan edilməsi ilə bağlı tərəddütlərdə mövcud idi. Xəlil bəy Xasməmmədli Milli Şuraya müraciət edərək dərhal Azərbaycan istiqlaliyyətinin elan edilməsini tələb etmişdi. Nəsim bəy Yusifbəyli, Mir Hidayət Seyidov, Əkbər Ağə Şeyxülislamov onunla həmfikir

olduğunu bildirmişdilər. Fətəli Xan Xoylu ilə isə tələsməməyi və tam səlahiyyət verilmiş hökumət qurulmasını təklif etmişdi(1, 600). Dövlətin üsuli-idarə şəklinə qədər ən sağlam, mütərəqqi forma düşünüldü və tətbiq edilib, amma dövlət adı nədənsə narahatlıq yaratmayıb və müzakirə mövzusu olmayıb. Onuda əlavə etmək lazımdır ki, dönəmin fəal siyasi simalarının mətbu yazılarında, nitq və digər yaradıcılıqlarında bu haqqda geniş və fundamental məlumatlara rast gəlinmir. İmperiyadan ayrılmış, öz milli istiqlaliyyəti uğrunda mücadilə aparan millətlərin hansı səbəbdən ayrıldığını və buna rəvac verən birinci ünsürün nədən ibarət olmasını qəbul və dərk etməsi çox ciddi faktordu. Bu məsələni təhlil etmək dönəmin fikir, düşüncə və əməl adamlarını ittiham etmək və üzərlərinə getmək mahiyyəti daşımır. Əlbəttə ki, çətin bir dövəmdə, aydın olmayan bir mənəzədə, müxtəlif təzyiq və basqılarla üz-üzə olan ziyalılar və bir sıra siyasi simalar ən optimal, minimum narahatlıqlar yaradacaq variantlara baş vurmuşdular. Bunları mütləq anlayıb, ədalətli şəkildə dəyərləndirilməlidir. Bununla birlikdə təbii olaraq sonrakı dövəmdə yaratdığı narahatlıqlar vardır. Belə ki, dövlətin adına Azərbaycan verilməsi ilə birlikdə daha ciddi, narahatedici problem ortaya çıxdı. Dövlət adına uyğun, qondarma, tarixi kök və əsasları olmayan bir dil adı müəyyən edildi – **Azərbaycan dili**. Varmı bu adda dil ? Dil **millət adından doğan**, öz tarixi kökləri olan, söz bazasına sahib, öz müqəddəratını təyin etmək istəyən topluma birinci əsas verən şərti. Dil millətin varlığını əsaslandırın birinci faktordu. Dövlət adımız müəyyən edilərkən millət adının diqqətdən kənar qalması ilə, dil adımızı ilk öncə məkan, sonra isə dövlət adına uyğunlaşmasına gətirib çıxardı. Dövlət adının coğrafi addan seçimi nəticəsində dil adının saxtalaşdırılmasına, **ad olaraq tarixi əsassızlaşmaya**, böyük bir məkanda işlədilən dilin bir parçası olmadığı məntiqini ortaya atdı və düşüncələrə yerləşdirməyə çalışdı. Bundan doğan nəticə sovet dövəmində və həmçinin 90-cı illərin sonunda topluma böyük zərbə vurdu və zərərli yanaşmalara, yalan və saxta mahiyyətli baxışlara meydan verdi.

Kitabın ikinci başlığı **“Bayraqların doğuşu: Osmanlıya ilhaq, ingilis imperiyalizmi, yoxsa Ziya Gökalp məfkurəsimi ?”** adlanır. Dövlətin adı qədər bayraqda mənası, verdiyi mesajlar və həmçinin digər simvolik şərtlər çox önəmlidir. Məlumdur ki, Azərbaycan Cümhuriyyətinin iki bayrağı mövcud olub. İlk öncə qırmızı, üzərində ay və 8 güşəli ulduz, sonra isə indidə mövcud olan 3 rəngli, qırmızı rəngin mərkəzində ay və 8 güşəli ulduz olan bayrağımız. Qeyd olunan başlıq altında bayraqların tarixcəsi, hansı səbəblərdən yenisi ilə əvəz olunması, İngilislərin Bakıya gəlişinin bayrağımızın dəyişdirilməsinə təsiri, 3 rəngli bayrağın ideoloji əsasları sistemli şəkildə izah olunur. Əli bəy Hüseynzadə ilə başlayan və Ziya Gökalp tərəfindən daha da inkişaf etdirilib ideoloji bir forma alan **“Türkləşmək, İslamlaşmaq, Müasirləşmək”** şuarının bir dövlət bayrağı anlamı almasından daha çox millət bayrağı olması faktlar və məntiqi olaraq əsaslandırılır.

3-cü başlıq **“ İran ilə Turan müharibəsində Azərbaycan harada ?** adlı başlıqla başlayır. Oxucu üçün heç şübhəsiz kitabın içərisində ən önəmli və diqqət cəlb edəcək mövzu hesab edirəm ki, bu olacaq. Tarixdə Turan adlı bir dövlətin mövcud olub-olmaması şübhəli olaraq qalır, amma düşüncələrdə Turan anlayışının türkləri simvolizə etdiyini izah etməyə ehtiyac yoxdur. Kitabda da qeyd olunduğu kimi bu anlayış arilərin rəqibi kimi ifadə olunur. **Əsrlərdi qılıncla, günümüzə isə mədəniyyət sahəsində davam edən bir İran-Turan savaşı vardır**(2,54). Tarixdə bu gün İran adlanan ərazidə türklərin böyük dövlətçilik tarixi, mədəniyyət izləri, yaradıcılığı var. Avropa tarixşünaslığını bu gün gözdən keçirsək görürük ki, türk anlayışını, faktorunu görməməzlikdən gəlirlər və bəzən isə yox etməyə çalışırlar. Bu qərəzli yanaşma və yalanlar üzərindən təqdimat əsaslı əks arqumentlər ortaya çıxarır və İran-Turan mədəni savaşı meydanı yaradır. İran adlanan ərazidə mövcud olmuş dövlətlərin üst idarəçilik qurumlarında çox önəmli mövqeyə sahib fars elementləri mövcud olub və onlarla bağlı Əbulfəz Elçibəyin bir tarixçi kimi baxışlarını diqqətdən keçirmək önəmlidir :

(davamı gələn sayımızda)